

הר רפאים — יער רפאים ?

מאת

דניאל לייבל ז"ל

[א]

בדין-ודברים שבין יהושע לבית-יוסף בפרשת חלוקת הארץ (יהו' יז, יד—יח) השמיטו השבעים מתשובתו הראשונה של יהושע (יז, טו) את המלים "בארץ הפרזי והרפאים", כפי הנראה משום שנתקשו בשאלה היכן נמצאה ארץ זו, הנזכרת תחילה עם הר אפרים, ומיד באותו הפסוק סמוכה היא אל עמק בית-שאן ועמק יזרעאל. כדרכם לפעמים כשלא מצאו פתרון, נקטו המתרגמים גם כאן בדרך ההשמטה לשם פשטות.

ברם, לדעתי "בארץ הפרזי והרפאים" אין ספק שהוא עיקר. אין זו מליצה "ארכאית" כלל. הרפאים היו, כידוע, עם קדמון משני עברי הירדן, וישראל כבר נתקלו בשרידיהם בתקופת הכיבוש. "יתר הרפאים" מצאנו גם בצפון עבר-הירדן, גם בבשן, גם בסביבת ירושלים ("עמק הרפאים"), וכנראה גם בסביבת העמקים בצפון, שמשם אמנם נדחקו על-ידי הכנעני, אך שמם דבק בארץ, וכנראה גם בהר.

יותר מזה: בכתוב שלפנינו מתמיה דווקא הביטוי "הר אפרים", כאילו היה שם זה קיים מכבר, ולא נקרא כן לאחר זמן בגלל יושביו, בני אפרים. גם מקום ההר שעליו מצביע יהושע אינו כלל מקומו הידוע של הר אפרים, כפי שעולה מטענת בני יוסף בפסוק שלאחריו: "לא ימצא לנו ההר (ובהשלמה ההכרחית: ולא נוכל לרדת לעמק כי סוס) ורכב ברזל בכל הכנעני הישב בארץ-העמק, לאשר בבית-שאן ובנותיה ולאשר בעמק יזרעאל" (שם, טז). כלומר, הכוונה לא היתה להר (אפרים) שמדרום לשכם ולנחל קנה, אלא להר שמדרום לעמק בית-שאן ועמק יזרעאל וממערב להם, "בארץ הפרזי והרפאים". בקשר ל"ארץ הפרזי והרפאים" נראה, שהכותב התכוון ל"הר רפאים" דווקא, שנתחלף לו למעתיק המאוחר ב"הר אפרים" המפורסם, המופיע במקרא עשרות פעמים. הטוענים על יהושע היו, כאמור, בני יוסף — בכללותם, ולא חלק מהם. והנה, אם נקבל כדיוקו את נוסח המסורה "כי אץ לך הר אפרים" עם פירושו (בתרגום השבעים ובתרגום יונתן) "כי צר לך" — נצטרך בהכרח לומר, שאפרים היושב כבר בהר אפרים צר לו המקום, ואילו בני מגשה אין הקובלנה

נוגעת בהם ישירות. אבל מדבריהם של בני יוסף על עמק בית-שאן ועמק יזרעאל ברור, שלא כן הדבר. שהרי גם הטענה וגם התשובה עליה לא יכלו להיאמר אלא במנשה.

אולם קושי זה לא יקשה להתגבר עליו, אם נשים לב לתולדות הכתיב המקראי. כידוע מכמה כתובות (מצבת עוזיה) ומגלוסקמאות ירושלים מימי בית שני, לא היו הכותבים מקפידים תמיד על ההבחנה בין כמנפ"ץ סופיות ותחיליות-אמצעיות, ולעתים היו כותבים סופיות גם באמצע התיבה ולהיפך. הדבר שכיח בכמה כתבי-יד של המגילות הגנוזות ממדבר יהודה, ושרידיים מכתוב זה נשארו גם בנוסח המסורה של המקרא¹. הוא הדבר בכתוב שלנו: "אץ לך" אינו אלא "אצלך", בצד"י סופית באמצע תיבה, והיא שגרמה לחלוקת התיבה לשתיים, לפי הכלל המאוחר של כמנפ"ץ.

ממילא, כשנופל הפירוש "אץ לך" = "צר לך", יש לקרוא את הכתוב כולו: "עלה לך היערה ובראת לך שם בארץ הפרזי והרפאים, כי אצלך הר רפאים" — הר ללא בעלים, מצומצם בשטחו, שלא נפרט בתכנית חלוקת הארץ משום שיער היה ואי-אפשר היה ליישבו אלא אחרי עמל רב, ולכן יכול למלא את החסר לשבט יוסף בלי שיותן לו גורל נוסף וחבל נוסף. וזהו מה שאמר יהושע בתשובתו: "לא יהיה לך גורל א ח ד", אבל גם לא שניים.

[ב]

ברם, אין זה המקום היחיד במקרא שנתחלף בו השם "רפאים" בשם "אפרים", כנגד הנתונים ההיסטוריים. הקרב בין צבאות דוד ואבשלום נערך, לפי התיאור המובא בשמ"ב יח, בעבר-הירדן המזרחי, בקירבת-מקום למחניים, בנחלתו של חצי שבט מנשה, ביער הנקרא שם "יער אפרים". וכדי לתרץ מציאותו של יער אפרים מחוץ לנחלתו בעבר-הירדן המערבי הועלתה בלית ברירה ההנחה (שאינן לה עדות נוספת במקורות) בדבר מובלעה, כביכול, שהיתה לשבט אפרים באחוזת חצי שבט מנשה, ויער אפרים חלק ממנה. והנה, קריאתנו "הר רפאים", במקום "הר אפרים" ביהו' יז, טו, פותחת דרך להבנה חדשה גם בעניין זה: אל תקרא "יער אפרים", אלא "יער רפאים", בהתאם לנתיחת הגיאוגרפיה-היסטורית שלהלן.

1. וראה מאמרי: השפעתה של תקנת כמנפ"ץ על נוסח המקרא, בית מקרא, כה, תשכ"ז.

"ארץ הפרזי והרפאים", שהשתרעה, כפי שהוכחנו, בצפונו של עבר-הירדן המערבי, בסמוך לעמק בית-שאן ועמק יזרעאל, היתה למעשה המשך ישר של "ארץ הרפאים" שבצפונו של עבר-הירדן המזרחי, והיער שיהושע יעץ לשבת יוסף לברא אותו בצפון עבר-הירדן המערבי לא היה אלא המשכו של אותו יער רפאים בצפונו של עבר-הירדן המזרחי, אשר לימים הוכרעה בו מלחמת דוד ואבשלום.

הידיעות הקדומות ביותר שנשתמרו במקרא על הרפאים נתונות במסגרת אגדית במקצת של מלחמת כדרלעומר והמלכים אשר אתו — מלחמתה של בריית-מלכים אדירה, שביקשה לכבוש את הארץ שמעברו המזרחי של הירדן, וסופה שנאלצה להימלט משדה-הקטל ללא שוב, דבר שהאגדה מקשרת אותו באברם העברי. ברם, היסודות האגדיים שבסיפור זה — כפי שמוכיחות הידיעות על הרפאים שנשתמרו במקרא מתקופות מאוחרות יותר — אין בהם כדי לפסול את מהימנותן של המסורות הכלולות בו ביחס לאוכלוסי הארץ האוטוכטוניים בזמן ההוא.

כדרלעומר ובעלי-בריתו הסתערו על הארץ מצד צפון (וגם נמלטו לצד זה), כלומר, מצד הפרת, כדרך כל הכובשים מעמי המזרח. תחילה הביסו "את הרפאים בעשתרת קרנים ואת הזוזים בהם ואת האימים בשוה קריתים", שאינם אלא שמות אזוריים של הרפאים: בקצה הדרום, בארץ העתידה להיכבש בידי המואבים — האימים; מצפון להם, בארץ העתידה להיכבש בידי העמונים — הזוזמים; מצפון לאלה, בעיר הם, בשטח שבין הירדן והירמוך — הזוזים (כנראה צורה אזורית של השם זוזמים); ובקצה הצפוני, בבשן (מסלכה עד עשתרות-קרניים ואדרעי) — רפאים סתם, כנראה משום שהיה זה עיקרה של אומה זו, ועל שמו נקראו כל יחידותיה.

כל העמים שהיכה כדרלעומר מדרום לשטח הרפאים (החורי בהר שעיר, אשר לימים נכבש בידי עשו-אדום; העמלקי במזרח ובדרום המדברי; וכן סדום ועמורה ואחיותיהן — אולי מלבד האמורי שבחצצון תמר, שאין לדעת בוודאות היכן מקומה) אינם המצאת המספר, אלא, כפי שעולה מהזכרתם במקרא בהקשרים מזמנים מאוחרים הרבה יותר, עמים שאמנם ישבו במקומות המיוחסים להם בסיפור המלחמה, ובכללם עמי הרפאים. לימים נטרדו כל אלה ממקומותיהם על-ידי אדום, מואב, עמון, ולבסוף האמורי, שכבש חלק מן הארץ שנכבשה בידי בני-לוט, ובעיקר את ארץ הרפאים בצפון, עד שכיבושיו-הוא נפלו בידי ישראל.

בימי הכיבוש הישראלי כבר שלטו האמורים בכל שטחי עבר־הירדן המזרחי, חוץ מעמון ומואב, שהספיקו לנער את עול הכובשים החדשים. אולם בכל השטחים שהיו לפנים בידי הרפאים עדיין נשאר — פחות בדרום, יותר בצפון — זכר הרפאים שנטרדו ממקומם על־ידי הכובשים החדשים.

על ממלכת עוג מלך הבשן, מיתר הרפאים, נמסר, כי כללה את כל הבשן וחבל ארגוב, מסלכה ועד עשתרות־קרניים ואדרעי, ובהדגשה מיוחדת נאמר בה: "לכל ארץ הבשן הזאת יקראו ארץ רפאים", שעה שעל מואב נאמר: "רפאים יחשבו אף הם", ועל עמון: "ארץ רפאים תחשב אף היא". אבל אין זה עדיין כל גבולה של "ארץ רפאים". בסיפור מלחמת כדרלעומר נמנים עם הרפאים שהוכו בידי בעלי־הברית גם "הזוויים (כלומר, הזמומים) בהם", שארצם אינה נזכרת, לכאורה, ברשימת כיבושי ישראל בעבר־הירדן. והנה הראיתי², כי אין הדבר כן. אמנם נחרבה העיר הם במלחמה מאות שנים לפני הכיבוש הישראלי, אבל שמה לא נעלם כליל ממניין כיבושי ישראל: בכתוב "ויאיר בן מנשה הלך וילכד את חותיהם ויקרא אתהן חות יאיר" יש לקרוא "וילכד את חֹתֵהֶם". אמנם לא נמנתה העיר במפורש בממלכתו של עוג (שכן לא היתה עוד קיימת בימיו), אך ברור, ש"חות הם" (היינו, החוות שמסביב לה — עד מחניים בדרום והירמוך בצפון) נשארו בתחום הנחלה האתנית הגדולה של הרפאים מלפנים, ארץ רפאים.

"יער אפרים" שבנחלת חצי שבט מנשה, כמו היער שב"הר אפרים" בעבר־הירדן המערבי, אינו אפוא אלא "יער רפאים". למסקנה הזאת נודעת חשיבות היסטורית מיוחדת, שכן היא פוטרת אותנו, כאמור, מן ההנחה המחוכמת חסרת־היסוד בדבר מובלעה של אפרים באחוות חצי שבט מנשה, הנחה הסותרת את התמונה הכוללת של תהליך הכיבוש הישראלי.

2. ד. לייבל, שני נשכחים טופוגראפיים במקרא, ידיעות, כד, תש"ך, עמ' 55.